SAVAŞ ALANLARI TURİZMİ İÇİN TİPİK BİR YER: GELİBOLU YARIMADASI TARİHİ MİLLİ PARKI

A Typical Place to Battlefield Tourism: Gallipoli Peninsula Historical National Park

Yrd. Doç. Dr. Alpaslan ALİAĞAOĞLU*

ÖZ

Savaş alanları, hiç kuşkusuz tarihi ve kültürel öneme sahiptir. Bu öneme bağlı olarak da milli park ilan edilmektedirler. Milli parklar diğer işlevleri yanında, zamanla savaş alanları turizmi bakımından önem kazanmaktadırlar. Savaş alanları turizmi yeni bir kavram olan "keder turizmi"nin bir parçasıdır. Miras turizminin bir çeşidi olan keder turizmi çeşitli nedenlerle insana keder veren yerlerin turizm maksadıyla tüketilmesi anlamına gelmektedir. Bu çalışmada Çanakkale Savaşı'nın mekâna işlendiği yer olan, Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı'nın son zamanlarda önem kazanmasının nedenleri MacCannell'in bir turistik objenin mabetleşmesi sürecine göre irdelenmektedir. MacCannel'e göre, bir turistik obje veya mekânın turistik potansiyeli birbirini takip eden bir sürece bağlı olarak gelişmektedir. Bunlar sırasıyla, adlandırma, sınırlama ve yükseltme, tapınaklaşma, mekanik ve sosyal çoğaltmadır. Sonuçta görülmektedir ki Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı, vatan sevgisi, çerçeveleme ve mekanik çoğaltma nedeniyle önem kazanmaktadır. Vatan sevgisi, savaşın olumsuz koşulları ve bu koşullarda elde edilen başarılar nedeniyle ön plana çıkmaktadır. Çerçeveleme aşamasının geçmişi eskilere dayansa da 1970'li yıllara kadar geri gitmektedir. Ancak sahanın önem kazanmasında bu aşamanın bir parçası durumunda olan koruma ve zenginleştirme etkili olmuştur. Zenginleştirme anıt ve benzeri faaliyetler ile sahanın sergilenmesini anlatmaktadır. Mekanik çoğaltma konusunda özellikle edebi metinlerin etkisinin önemli olduğu görülmektedir. Bu konuda akla hemen Akif'in Çanakkale Şehitlerine adlı şiiri gelmektedir.

Anahtar Kelimeler

Gelibolu, savaş alanları turizmi, vatan sevgisi, çerçeveleme, mekanik çoğaltma

ABSTRACT

The places, battlefields, where wars are penetrated into space are of cultural and historical importance. Because of this importance, they are certified as national parks. With some other functions, national parks, in time, get some importance in terms of battlefield tourism. Battlefield tourism is a part of "dark tourism" which is a new concept. Dark tourism, a sort of heritage tourism, can be defined as traveling to places where one feels grief. In this study, the reasons why Gallipoli Peninsula Historical National Park where Çanakkale war penetrated into space had its importance are investigated in terms of MacCannell's sight sacralization process. To MacCannell, a touristic object or space's potential depends on a successive process. These are naming, framing and elevation, enshrinement, mechanical and social production. It is seen that the park gets its importance thanks to patriotism, framing and mechanical reproduction. Patriotism is of great importance due to war's negative conditions and being successful in these conditions. Framing phase dating back to war time was started in 1970s. Protection and enhancing, being a part of framing, is significant in area's getting importance. Enhancing means displaying the area with monuments and the other things. Literary texts are important in mechanical production. In this respect, Akif's poem of "Çanakkale Şehitlerine" (To the Martyrs of Canakkale) comes to mind.

Key Words

Gallipoli, battlefield tourism, patriotism, framing, mechanical reproduction

Giriş

Savaşlar toplumların hayatı üzerinde çok yönlü etkiler yapmıştır. Turizm faaliyeti de savaşların çeşitli etkileri altında kalmış, onlardan etkilenmiştir. Savaşların turizm faaliyetine bir katkısı da askeri çekiciliklerin ortaya çıkmasıdır. Savaş alanları, kaleler, donanma limanları, askeri müzeler askeri çekiciliklerin başında gelmektedir. Bu çekiciliklere bağlı olarak ortaya çıkan bir turizm çeşidi ise savaş alanları turizmidir. Savaşlar

* Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Coğrafya Bölümü, Balıkesir, alpaslan38ster@gmail.com

coğrafi mekânda iz bırakmakta, bazen de bu izler sonradan inşa edilmektedir. Hiç kuşkusuz bu izlerin sadece fiziki olduğu da söylenemez. Savaş alanlarını korumanın en etkili biçimi milli parklardır. Milli parklar gerek fiziki çevre gerekse kültürel çevre açısından büyük çeşitliliklere sahip olabilmektedir. Milli parklar insanların duygusal, kültürel ve fiziki yenilenme sahalarıdır. Coğrafi görünümde çeşitliliğin hâkim olduğu bu alanlar, gelecek kuşaklar için saklanan doğal miras kadar, milletler için önemli olan kültürel mirasın da mevcut olduğu yerlerdir.

Bu çalışmada I. Dünya Savaşı'nda açılan cephelerden bir olan Çanakkale Savaşı'nın izleri Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı'nda sürülmekte, sahanın son zamanlarda kazandığı anlamın nedenleri araştırılmaktadır. Gerçekten de Milli Parkı ziyaret eden kişi sayısı 1995 yılında yüz bin civarında iken bu değer 2004 yılında iki yüz bini aşmıştır (Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı Müdürlüğü 2005). Çalışma MacCannel tarafından ortaya konulan turistik bir objenin mabetleşmesi süreci dikkate alınarak yapılmaktadır. Yazara göre, turist ilgisine sunulan bir objenin turistik potansiyeli birbirini takip eden bir sürece bağlı olarak gelişmektedir. Adı geçen bu süreçte bir turistik obje, diğer objelerden ayrılır, onlardan farklılaşır, o objenin kutsallaştırılması ile sonuçlanır ve turistik obje turistlerin gözünde yarı dini bir özellik kazanır. Bu süreç beş farklı aşamadan oluşmaktadır. Bunlar; adlandırma (naming), sınırlandırma ve yükseltme (sergileme) (framing-elevation), tapınaklaşma (enshriment), mekanik çoğaltma (mechanical reproduction) ve sosyal çoğaltma (social reproduction) şeklinde sıralanmaktadır. Savaş alanlarının yorumu algısal özgünlüğe dayanmaktadır (Stone 2004). Algısal özgünlük savaş alanları turizminin farklı özelliklerini ortaya çıkaracak potansiyele sahiptir. Bu durum göz önüne alınarak savaş alanlarını ziyaret eden kişilerden, sahayı gezdikten sonra sahip oldukları izlenimleri bir paragraf halinde yazmaları istenmiştir. Çok sayıda kişiden istenmesine karşın, ancak birkaç kişi duygularını ifade eden birer paragraf yazı getirmiş, bunlar da çalışma içine alıntı yapılarak konulmuştur. Böylece savaş alanları turizminin davranışsal boyutu ortaya çıkarılmıştır.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Kuşkusuz konu son zamanlarda turizm yazınına giren keder turizminin bir parçası olan savaş alanları turizmi ile ilgilidir. Bu nedenle keder turizmi ve buna bağlı olarak savaş alanları turizmi birinci bölümün konusu olmakta ve ilgili yayınlar bölümüne geçilmektedir. Bu bölümde görülmektedir ki Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı birçok çalışmaya konu olmuştur. Ancak eldeki çalışma konuya farklı bir bakış açısı getirmekte, bu nedenle önem kazanmaktadır. Çanakkale Savaşı bölümünde sahanın bugünkü anlamını kazanmasında önemi olan savaşlardan bahsedilmekte ve Türkler açısından sahanın anlamını ortaya koyan bölüme geçilmektedir. Dördüncü bölüm; en geniş bölüm olarak ortaya çıkmakta; burada Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkında mekânın mabetleşme süreci ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Çalışma sonuç bölümü ile bitirilmektedir.

Savaş alanları turizmi

Savaş alanları turizmi keder turizminin bir parçasıdır. Keder turizmi (dark tourism, thanatourism, black tourism, black spot) ölüm, felâket ve yokluk ile ilgili turizm şekli olarak 1990'lı yıllarda, Lennon ve Foley tarafından ortaya konmuş bir turizm çeşididir. Araştırmacılar keder turizminin tanımını şöyle yapmaktadırlar: "Gerçek ve ticari hale

getirilmiş ölüm ve yıkım unsurlarının sunumu ve tüketimidir (Foley ve Lennon 1996, Kaya 2006'dan). Seaton'a göre (1999), keder turizminde (thanatourism veya dark tourism) asıl olan kısmen veya tamamen turistlerin gerçek veya sembolik olarak ölümle karşılaşmaları, bu açıdan kendilerini olaya motive etmeleridir. Rojek, keder turizmi ile ilgili olarak kara noktalar (Black spots) terimini kullanmaktadır. Buna göre kara noktalar mezar alanlarının ve ünlü veya çok sayıda insanın ani ve şiddetli ölüme maruz kaldığı yerlerin ticari maksatla geliştirildiği alanlardır (Rojek, Yuill, 2003: 12'den).

Lennon ve Foley'e göre (2000), keder turizmi kimliğini postmodernlikte bulmaktadır. Postmodernlik, gelişen teknoloji sayesinde zaman ve mekân arasında yakınlaşma, modernliğe duyulan endişe ve eğitime verilen önem gibi başlıca özelliklere sahiptir. Modernlik, Titanik'in batmasına engel olamadığı gibi teknik icatlar Yahudi kamplarının oluşturulmasında da kullanılabilmiştir. Postmodernlikte eğitimsel elemanlar farklı şekillerde üretilmekte (müzeler gibi) ve bu elemanlar turizm yoluyla ticari amaç için kullanılabilmektedir. Geçmişte meydana gelen birçok savaş veya keder alanı mevcuttur. Bu olay ve alanların ölüm turizmine dâhil edilmesi, onların ancak eğitici olmaları, farklı olarak üretilmeleri ve ticari olarak kullanılmaları ile mümkün görünmektedir. Yine keder turizminde zamansal mesafenin yakın olması zorunlu görülmektedir. Olayların yaşayan insanların hatırlama mesafesinde olması ve modernlik ve onun sonuçları için kuşku ve endişe verici olması gerekmektedir. Bu konuda başlangıç tarihi Titanik gemisinin battığı yıl olan 1912 yılı olarak kabul edilmektedir.

Keder turizmi için farklı tipolojiler geliştirilmiştir. Bütün keder turizm çeşitleri bu tipolojiler içinde yer almasa da savaş alanları turizmi bu tipolojilerde yer alan çekiciliklerden biri üzerine kurulmuştur. Steaon'un (1999) beş gruptan oluşan tipolojisinde, ikinci grupta kitle veya bireysel ölüm alanlarına görmeye yönelik bir hareket söz konusudur. Bu hareketlerden biri de savaş alanlarına yönelme şeklindedir. Seaton olaya isteklendirme açısında bakarken, Stone, arza önem vermektedir. Başka bir anlatımla Stone'e göre turistin bir alana yönelişinde turistik sahanın özellikleri motivasyondan daha önemlidir. Ona göre keder turizminde mevcut keder farklı yoğunluk ve ölçüde gerçekleşmektedir. Stone'un tipolojisi yedi farklı gruptan oluşmaktadır. Bu gruplar keder ve eğlence fabrikalarından (Dark Fun Factories), Romanya'da Drakula parkı gibi, soykırım keder kamplarına (Dark Camps of Genocide) kadar değişik çeşitliliktedir. Keder çekişme alanları (Dark Conflict Sites) veya savaş alanları onun tipolojisinde bir başka grubu oluşturmaktadır.

Savaş alanlarının sahip olduğu çekicilikler dünya üzerinde en çok rastlanan çekiciliklerdir (Smith 1998). Bu çekicilikleri mekânsal ve olaysal çekicilikler olarak ayırt etmek lazımdır. Savaş meydanları, kaleler, surlar, anıt mezarlar, müzeler, ordu yolları, karargâhlar mekânsal çekicilikleri oluştururken, askeri günler, savaş yıldönümleri, kurtuluş yıldönümleri ve barış antlaşması yıldönümleri de başlıca olaysal çekiciliklerdir (Doğaner 2006). Keder turizminin parçası olmakla birlikte, savaş turizmi kültürel turizmin de parçası durumundadır. "Savaş turizmi [veya savaş alanları turizmi] insanların tarihsel ve güncel savaşların mekân ve kalıntılarını görmek isteğinin ortaya çıkardığı bir turizm çeşididir (Doğaner 2006)

Keder turizm ürünlerinin en karanlık ve en aydınlık uç noktaları arasında, savaş alanları en karanlık uç noktasında bulunmaktadır. Bu turizm çeşidi,

yüksek ölçüde politik etki ve ideolojinin varlığı, eğitim yönelimli yani ders verici oluşu ve tarih merkezli oluşu ile dikkat çekmektedir. Ürünün yorumlanması daha çok algısal özgünlüğe dayanmaktadır. Yaşanan olay günümüze yakındır. Arzın sunumu turizm amaçlı olmamakta ve son olarak bu tür alanlar zayıf turizm alt yapısı ile dikkat çekmektedir (Stone 2006).

İlgili yayınlar

Savaş alanları turizmi konusunda birkaç çalışma yapılmıştır. Bunların başında Seaton (1999) gelmektedir. Seaton, MacCannell tarafından ortaya konulan bir turistik objenin kutsallaştırılması sürecini Waterloo Savaş alanlarına uygulamış, bu savaş alanının ortaya koyduğu şu sonuçlara varmıştır: Waterloo savaş alanları göstermektedir ki MacCannell'in bir objenin kutsallaştırılması aşamaları ikiye indirilmelidir: Bunlar adlandırma ve mekanik çoğaltmadır. MacCannell'in aşamaları adlandırma hariç tutulursa, özel bir düzen göstermezler. Başka bir anlatımla, adı geçen aşamaları kesin bir şekilde birbirinden ayırt etmek mümkün değildir. Yine aynı savaş alanına göre, sınırlama ve sergileme, kutsallaştırma aşamaları adlandırma, sosyal ve mekanik çoğaltmadan daha az önemlidirler. MacCannell turistik objesi ile savaş alanları birbirinden farklı özelliklere sahiptirler. Başka bir anlatımla MacCannell, turistik obje olarak Mona Lisa veya Napolyon'un şapkasını ele almıştır. Oysa savaş alanları onlardan farklıdır. Askeri bir alanın mabetleşmesi, vatandaşların milliyetçilik duygularından olumlu veya olumsuz bir şekilde etkilenir. Yine süreç, Seaton'a göre (1999), asla sona ermeyen bir süreçtir.

Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı, Slade tarafından aynı süreçler dikkate alınarak incelenmiştir. Slade (2003) "Gallipoli Thanatourism, The Meaning of ANZAC" (Gelibolu Keder Turizmi, Anzak'ın anlamı) adlı çalışmada Seaton tarafından ortaya konulan keder turizm tanımına karşı çıkmaktadır. Yazara göre Avustralya ve Yeni Zelandalılar Gelibolu'ya sadece ölüler ve ölüm alanlarını ziyaret için seyahat etmemektedirler. Onlar için bu savaş alanlarının asıl önemi Avustralya ve Yeni Zelanda'nın bir devlet olarak ortaya çıkışıdır. Benzer bakış açısıyla konu Erdem (2006) tarafından da ele alınmıştır.

Kaya (2006), alanı yüksek lisans tezi düzeyinde incelemektedir. Keder turizmini ölüm turizmi şeklinde yorumlayan araştırıcıya göre, Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı'nı ziyaret edenlerin bu ziyaretlerini etkileyen en önemli unsurlar belgeseller ve aileleridir. Oysa keder turizmi yazınında aile önemli değildir.

Küçükaltan vd. (2005), Gelibolu'da -ki Tarihi Milli Parkı da kapsamaktadır- turizm potansiyeli ve yerel halkın turizme yaklaşımı ve turistten beklentileri üzerinde çalışma yapmışlardır. Gelibolu'da turizmin gelişebilmesi için toplumsal bir destek söz konusudur.

Konu Doğaner (2006) tarafından da ele alınmıştır. Araştırmacı, savaş turizminin (askeri turizm) turizm tipleri içindeki yeri, tanımı, kapsamı ile coğrafya ile olan ilişkisi üzerinde durmuştur. Araştırma alanı olarak Çanakkale Boğazı seçilmiş, bu alandaki savaşlar ile ilgili mekânsal kalıntılar, askeri miras değeri açısından incelenmiş, turizm mekânı haline gelen bu alanlarda turizmin etkileri değerlendirilmiştir. Doğaner'e göre (2006), coğrafya savaş turizmi için bilgi kaynağıdır. Araştırmacı savaşların mekânsal tercihi, mekân ve iklimin savaş sonucuna olan etkisi ve savaşların aynı mekânda tekrar edilmesinin sebeplerine cevap aramıştır. Örnek olarak Çanakkale Boğazı'nın iki kıyısında dünya ölçüsünde iki savaşın (Çanakkale ve Troya) yapılması mekânın önemini ortaya koymaktadır.

Çanakkale Savaşı

XX. Yüzyıl başlarından itibaren özellikle ekonomik nedenlerle Avrupa'daki siyasi hava ağırlaşmış ve karşılıklı ilişkiler iyice gerginleşmiştir. Almanya ve İtalya'nın siyasi birliklerini geç sağlamaları nedeniyle sömürge düzeninden pay kapmaya çalışmaları devletlerarası rekabeti iyice körüklemiştir. Sanayi devrimi sonrası yaşanan hammadde temini ve mamul malların pazarlanması büyük devletleri karşı karşıya getirmiştir. Bu gerginlik Almanya'nın hızla silahlanması ve Avusturya ile birlikte başını çektiği İttifak devletleri ile bunun karşısında İngiltere, Fransa ve Rusya'nın İtilaf devletlerini oluşturmasıyla daha da artmıştır. Böylece 1914 yılı başlarında Avrupa'daki başlıca büyük devletler karşılıklı iki bloğa ayrılmıştır. İki blok arasındaki bu gerginlik 28 Şubat 1914 tarihinde Avusturya'nın Sırbistan'a saldırmasıyla savaşa dönüşmüş ve bu durum I. Dünya Savaşı'nın da başlamasına neden olmuştur.

Avrupa'da I. Dünya Savaşı hızla yayılırken, Trablusgarp ve Balkan savaşlarından yeni çıkan Osmanlı İmparatorluğu bu savaşlardan yenilgiyle çıkması nedeniyle büyük topraklar ve güç kaybederken, moralmen de bütünüyle çökmüştür. Avrupa kamuoyu ve o dönemin büyük devletleri Osmanlı İmparatorluğu'na, artık mirasının paylaşılması gereken, hayatını tamamlamış, bir "hasta adam" gözüyle bakmaktadır. Bu nedenle oluşan bloklaşmaya dâhil edilmeyerek yalnız bırakılmalıdır. Savaş sonuna kadar tarafsız kalmaları kendileri için bir kurtuluş yolu olmadığının farkında olan Osmanlı yönetimi ise mevcut sınırlarını ancak bir bloğa taraf olmakla koruyabileceği inancındadır. Nitekim üçlü İtilaf devletleri Osmanlı İmparatorluğunu kendi müttefikleri olarak kabul etmedikleri gibi Osmanlı İmparatorluğu, savaşa girmemek kaydıyla savaş sonrasında mevcut sınırlarının değişmeyeceği garantisini de alamamıştır. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu Almanya ile bir savunma ittifakı yapmak zorunda kalmış ve bir anda kendini I. Dünya Savaşı içinde bulmuştur. Böylece Avrupa'da başlayan savaşa Osmanlı İmparatorluğu'nun da girmesiyle savaş Asya ve Afrika kıtasına yayılmış olur (Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı 1976: 1-2, Karal 1999: 373-374, 399).

Osmanlı İmparatorluğu'nun İttifak devletleri yanında savaşa girmesiyle bu devlete İtilaf devletleri tarafından birçok cephe açılarak toprakları dört bir taraftan işgal edilmiştir. Açılacak olan Çanakkale cephesiyle de bir yandan zor durumda olan Rusya ile müttefikleri arasında karşılıklı askeri ve ekonomik yardımlaşma sağlanacak, Doğu Avrupa'da o ana kadar tarafsız olan Romanya ve Bulgaristan İtilaf devletleri yanında savaşa girmelerine ikna edilerek, Almanya ve Avusturya'nın etrafı bütünüyle sarılacaktır. Diğer yandan ise Çanakkale Boğazı ve ardından İstanbul Boğazı ve İstanbul'un ele geçirilmesiyle Osmanlıya son darbe vurulacaktır. Öyle ki Çanakkale Boğazının ele geçirilmesiyle İmparatorluk büyük bir sıkıntıyla karşı karşıya kalacaktır. Bu durumun farkında olan Osmanlı Hükümeti ise Çanakkale Cephesinde yenilmemek için gerek deniz gerekse kara savaşlarında bir ölüm kalım mücadelesi vermiştir. Bu cephede yenildikleri takdirde sıranın hemen ülkelerinin kalbi durumunda olan başkent İstanbul'a gelecek ve belki de ülke dağılma tehlikesi geçirecektir. Nitekim bu cephede savaş başlar başlamaz İstanbul'da telaşlı bir bekleyiş içine girilmiştir. Hatta başkentin ülkenin iç kısımlarında yer alan Eskişehir ve Konya'ya taşınması dahi gündeme gelmiştir. Türk askerinin yıllardan beri cepheden cepheye koşması nedeniyle çok yorgun olması ve işgalci güçlere karşı donanım yönün-

den de geri olmasına karşın onun gözünde Çanakkale bir Galiçya bir Süveyş Kanalı ya da bir Yemen ülkesi değildi ve bedeli ne olursa olsun savunulması gerekmektedir. Bu nedenle adeta etten bir duvar örülerek kendilerinden donanım açısından kat ve kat üstün olan İtilaf devletlerinin kuvvetleri durdurularak o dönemde İtilaf devletleri gibi tüm dünyayı şaşırtmışlardır (Genel Kurmay Başkanlığı 1976: 1-5, Karal 1999: 434-437, Çanakkale Seramik 1995).

Çanakkale Cephesi'ndeki muharebeler önce İngiliz ve Fransız deniz kuvvetlerinin boğazı zorlamasıyla başlamış, sonra da karadan devam etmiştir. 19 Şubat 1915 tarihinde başlayan deniz harekâtı aralıksız olarak devam ederek 18 Mart'ta doruk noktasına ulaşmıştır. Müttefiklerin bu en son yoğun deniz taarruzuna karşın bir ilerleme sağlayamamaları, Çanakkale Boğazını ele geçirmenin üstün deniz kuvvetine sahip olmakla mümkün olamayacağını göstermiştir. Boğazın ele geçirilmesinin ancak Gelibolu'ya egemen olmakla sağlanacağı ortaya çıkmıştır. Böylece deniz kuvvetlerinin de yardımıyla Gelibolu Yarımadasını ele geçirmek için karadan saldırı planı devreye sokulmuştur. Çanakkale Cephesi'nin hareket bakımından asıl gövdesini yaklaşık sekiz buçuk ay aralıksız devam eden bu kara savaşları olan ikinci kısım oluşturmuştur. Her iki taraftan yüz binlerce asker çok dar bir alanda birbirine çok yakın mevzilerde tuzaklı engeller kurmuş, lağımları kazmış ve göğüs göğüse karşılıklı olarak defalarca tekrarlanan karşılıklı taarruzlarda bulunmuşlardır. Aralıksız süren muharebelerde her iki taraftan can kaybı dayanılmaz ölçülere varmıştır (Genel Kurmay 1976: 1-5); (Çanakkale Seramik, 1995). Öyle ki her iki taraf da yaklaşık 500 bin askerin katıldığı savaşta, karşılıklı olarak çoğu ölü ve yaralı olmak üzere yarıya yakınını kaybetmiştir. Gerçekten de çeşitli kaynaklarda verilen değerlere göre Osmanlılar için verilen kayıp sayısı 251 bin müttefiklerde ise bu sayı 252 bin olarak geçmektedir (Karal 1999: 474, Çanakkale Seramik 1995: 77-78, Slade 2003: 738, http://koz.vianet.calqallip. htm, 13.04.2005). Sonuçta kazanan taraf Türk tarafı olmuş, İtilaf devletleri ise geride binlerce ölü ve savaşın acı hatıralarını bırakarak çekilmişlerdir. Osmanlılar savaşı kazanmalarına karşın, yüz binlerce askerini kaybetmenin acısıyla yıkılmış, savaş Türkler üzerinde derin acılar bırakmıştır.

Bu acılar savaşın mekâna kazıldığı yer olan Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı'nı ziyaret eden herkes tarafından hissedilmektedir. Bu duygular aynı zamanda keder turizmini ve onun bir parçası durumunda olan savaş alanları turizmini tanımlar niteliktedir.

Ziyaretçi gözüyle Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı

Çanakkale Savaşı Türkler için ne anlam ifade etmektedir? Onların Çanakkale veya Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı hakkında hissettikleri keder turizminin tanımlanması açısından önemlidir. Bu düşünceler doğrultusunda keder turizminin içeriği ve tanımı yapılabilir. Aşağıda öğrencilerden elde edilen bazı mülakat sonuçları verilmektedir:

Öğrencilerden elde edilen mülakat sonuçlarına bakıldığında keder turizminin ve onun bir parçası durumundaki savaş alanları turizminin başka bazı özellikleri ortaya çıkmaktadır. Geçmişi anmak, duygulanmak, ağlamaklı olmak, tekrar, vatan sevgisi, kahramanlık, cesaret, yokluk, ölüm ve keder savaş alanları turizminin paydasında bulunan ortak kavramlardır.

Savaş alanları gezilirken geçmişi anmak-ki bu durum yani anı ve hatırlama keder turizminin esasıdır (Foley ve Lennon, 2000: 146)- mümkündür. Bazen olayın duygusal olarak yaşanması

yani tekrar edilmesi keder turizminin başka bir özelliğidir. Ancak bu tekrarlama Foley ve Lennon tarafından farklı olarak ele alınmıştır. Onlara göre geçmişte yaşanmış keder olayı filmler ve benzeri araçlarla tekrarlanmaktadır. Geçmişi duygusal olarak tekrar ederken hüzünlenmek ve ağlamaklı olmak hiç de garip değildir (*İçimiz burkuluyor... Hüzün dalga dalga yüreğimizin sahillerine vuruyor),(Anlatılanlar ve gördüklerim karşısında insan bazen gözü doluyor, ağlıyor.)*. Savaş alanlarında bile bile ölüme gidilmiştir. Bile bile ölüme gitmek, vatan aşkı, kahramanlık, cesaret ve karşılıklı güçlerde dengesizliği veya yokluğu anlatmaktadır (*Neredeyse bitmek üzere olan Osmanlı İmparatorluğu kendisinden kat kat güçlü düşmana karşı çok müthiş bir savunma mücadelesi vermiş, gerekli erzakı, cephanesi ve silahları kısıtlı olan askerimiz bile bile ölüme gitmiştir. "Bile bile ölüme gitmek" bugün kime söyleseniz yapar ki?*.) Güçlerdeki dengesizlik modern dünyaya karşı duyulan endişenin ürünü olmalıdır. Bu dengesizlik ise gelişmiş bir teknoloji dolayısıyla modern silahlarla donatılmış bir orduya karşılık, taş ve toprak tabyaları, hedefini bulması zor kısa menzilli toplar gibi farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır *(Siperleri gezerken buraya metrekareye düşen kurşun sayısının altı bin mermi, her şehide düşen mermi sayısının da bin olduğunu hatırlar, bu kadar saldırıya rağmen, bu mevzilerden çıkmayan Mehmetçiği düşünüp hayretler içinde kalırsınız. Bu şekilde atalarımızın hangi şartlar altında savaştığını düşünerek göğsünüzün vatan aşkı ile dolduğunu hissedersiniz).*

Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkında mekânın mabetleşme süreci

Adlandırma (naming): Bir objenin ya da bir alanın turistik özellik kazanmasının başlangıcı adlandırma (naming) olarak ifade edilmektedir. Bu aşamada seçilen turistik obje ya da alanın çevresine göre farklılığı ortaya çıkar. Çanakkale Savaşı'nın gerçekleştiği alan olan Çanakkale Boğazı ve çevresi jeopolitik konumundan dolayı tarih boyunca sürekli önemli bir yer olmuştur. Bu nedenle Çanakkale Boğazı ve çevresi tarih boyunca egemenlik mücadelesine sahne olmasıyla Homeros zamanından beri bir savaş alanı olarak ün yapmıştır.

Çanakkale Savaş alanında adlandırma sürecinin savaştan hemen sonra başladığı görülmektedir. Müttefik kuvvetleri 1916 başlarında Gelibolu'dan çekildikten hemen sonra Türk genelkurmayı Osmanlı için bir hayati önem taşıması nedeniyle binlerce askerini kaybettiği bu savaşta çarpışılan muharebe alanının fiziki ve beşeri faktörlerden etkilenmeden yerinin belirlenerek gelecek kuşaklara aktarılması için muharebe alanının haritalanmasını emretmiştir. 1916 yılı sonunda tamamlanan 1/5000'lik ölçekte toplam 43 paftadan oluşan ve günümüzdeki Şevki Paşa haritaları olarak bilinen bu haritalar bir muharebe alanının hemen savaş sonrası belgelenmesi sonucu o zamana kadar bu tarzda hazırlanmış ilk haritalardan birini oluşturmaktadır (Bademli vd. 2002: 53-54). Bilindiği gibi genellikle askeri amaçlı haritalar savaşta kullanılmak için hazırlanırlar. Ancak savaş sonrası yapılmış olan bu haritaların amacı savaş değildir. Amaç Türklerin binlerce askerini kaybettiği hayati bir savaş olan Çanakkale Savaş alanını gelecek kuşaklara aktarmak için olduğu gibi belgelemektir. Bu haritalarda çarpışılan alanlar, siperler hem Türklerin hem de müttefiklerin bıraktığı iskele gemi enkazları, su boruları, dikenli teller ve diğer engeller, top yerleri, depolar, çöplükler, yollar, barakalar, askeri destek tesisleri, mezarlıklar ve hastane tesisleri işlenmiştir (Bademli vd. 2002: 54). Nitekim daha sonraki yıllarda gerek

Avustralya gerekse İngiltere bu haritaları kullanarak kendi anıt ve mezarlarını yapmışlardır. Böylece muharebe alanının savaştan sonra bütün yönleriyle tanımlanmasıyla Çanakkale Savaş alanı savaştan hemen sonra adlandırma sürecini yaşadığı anlaşılmaktadır.

MacCannell'e göre adlandırma safhasından önce mabetleşme sürecine girecek objenin özgünlüğü konusunda birçok araştırma yapılmalıdır. Ancak bu özelliğin savaş alanları için geçerli olmadığını vurgulamak lazımdır. Çünkü ünlü coğrafyacı Tuan'ın belirttiği gibi yerin kişiliği vardır. "Yerin kişiliği doğal özellikler ile insan neslinin zamanla meydana getirdiği düzenlemelerin bileşkesidir" (Tuan 2005). Savaş alanı tepe, nehir, vadi, geçit, ağaç, yerleşme gibi farklı coğrafi elamanlara sahiptir. Bütün bu elemanlar yer olmuşlardır. "Yer, mekânın insan deneyimi ve anlamı ile zenginleşmiş şeklidir" (Tuan, Tümertekin ve Özgüç, 1998: 68'den). Bu alanda deneyim savaşla kazanılmış dolayısıyla da coğrafi elemanlar "yer" olma vasfını elde etmişlerdir. Kısacası her coğrafi elaman kendi hikâyesine sahiptir. Anafartalar, Arıburnu, Alçıtepe, Conkbayırı, Kocaçimen Tepe, Kanlısırt, Bomba sırtı ve Kemalyeri savaşın mekâna işlendiği yerlerden bazılarıdır. Bunlardan Kanlı sırtın hikâyesi aşağıda verilmektedir:

25 Nisan sabahında Kanlısırt'a çıkan düşman üç topumuzu zapt etmiş, kanlı ve sert bir mücadele sonunda bu sırt ve toplar o gün 16:30'da tekrar Türklerin eline geçmiştir. Yine 19 Mayıs taarruzunda çok Türk kanı dökülmüştür. Dolayısıyla yem yeşil olan yerler zamanla bir gelincik tarlası gibi kaplanır olmuş, bu yüzdendir ki sırta kanlı sırt adı verilmiştir. Bu sırtı elinde tutmak isteyen karşı kuvvetler de çok zayiat vermiş, bunun için burada ölenlerin hatırası için bir abide dikilmiştir. 25 Nisan'da İngilizler buraya çıktıklarında tek bir çamla karşılaştıklarından yaptıkları abideye tek çam anlamına gelen Lone-Pine **(Fotoğraf 1)** adı verilmiştir (Akşit 1973).

Savaş alanının Osmanlılar için çok önemli bir yer olmasına karşın 1916'dan sonra Osmanlı'nın parçalanma sürecine girmesi ardından Milli Mücadele'nin başlaması ve 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin kendini toparlaması zaman aldığından, Çanakkale Savaş alanı bir nebze unutulmuş ve bu alana gereken önem verilmemiştir. Her ne kadar 1940'lara doğru birtakım bireysel girişimlerle anıt ve mezarlar yapılmışsa da bu alana yeterli ölçüde önem verilmemiştir. Ancak, İngiltere, Avustralya ve Fransa'nın savaştan hemen sonra kaybettiği askerleri için anıt ve mezarlar yapıp düzenlemelerin Türkleri de etkilediği açıktır. Bu konuda kültürel bilincin de gelişimine bağlı olarak 1973 yılında tarihi ve kültürel değerler de dikkate alınarak kara ve deniz savaşlarının izlerini

Fotoğraf 1: Yalnız Çam ve Anıtı

daha çok taşıyan Gelibolu Yarımadası, Bakanlar Kurulu Kararı (26.05.1973 Tarih ve 7/6477 Sayılı Karar) ile orman rejimine alınmıştır (Çevre ve Orman Bakanlığı 2004: 7). Böylece Çanakkale Savaş alanının adlandırma süreci daha da kesinleşmiştir.

Sınırlama ve Yükseltme (framing ve elevation): Sınırlama (framing) ve yükseltme (elevation) mabetleşme sürecinin ikinci aşamasıdır. Turistik öğenin çevresine yasal bir sınır çekilmekte (framing) ve öğe sergilenmektedir (yükseltme) (MacCannell 1976). Kuşkusuz konu savaş alanları olunca bu alanları bir kutu içine koymanın veya sergilemenin güçlüğü kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle konuyu sınırlandırma açısından ele almak gerekmektedir.

Gelibolu yarımadası 2. 11. 1973 tarihinde Orman Bakanlığı tarafından "Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı olarak ilan edilmiştir. Yaklaşık 33 hektar alanda kurulu olan milli parkın kara sınırını Gelibolu yarımadasının Eceabat limanı ile Akbaş iskelesi arasında çekilecek bir hat oluşturmaktadır. Tarihi milli park bu hattın güneybatı kesimini kapsamaktadır. Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı 1997 de Birleşmiş Milletler Dünya Koruma Örgütü (IUCN) tarafından da korunan alanlar listesine alınmasıyla uluslararası önemi giderek artmaya başlamıştır (Yaşar 2001, Çevre ve Orman Bakanlığı 2004: 28). Böylece tarihi milli park oluşturulurken alanın sınırları tespit edilmiş, dolayısıyla sınırlama safhasına girilmiştir. Hemen ardından parkın uzun devreli gelişme planı devreye sokulmuştur. Ancak bu planın etkisiz olduğu 1981 yılında yeni bir gelişme planının uygulamaya konulmasından anlaşılmaktadır. Böylece alanın sınırlarının belirlenmesi anlamına gelen sınırlama safhasına 1973 yılında girilmiş olmasına rağmen, bu safhanın bütünleyicisi gibi gösterilen koruma ve zenginleştirme safhası için yaklaşık 8 yıl beklenmiştir. 1981 yılında Tarım ve Orman Bakanlığının yapmış olduğu uzun devreli gelişme planına göre, Tarihi Milli Park oluşturmanın gerekliliği kuşkusuz alanın tarihi öneminden kaynaklanmaktadır. Ancak buna eklenebilecek başka nedenler de yok değildir. Alanda zaman zaman çıkan orman yangınları yarımadada bitki örtüsünün değişimini etkilemesi yanında, doğal görünümün bozulmasına da neden olmuştur. Buna ek olarak bazı alanlarda, özellikle Morto koyu, Ertuğrul koyu, Arı burnu ve Küçük Kemikli sahillerinde, yarımadanın Türkiye'nin en büyük şehri olan İstanbul'a yakınlığı nedeniyle, ikinci konutların gelişimi nedeniyle büyük tehdit altına girmiştir (Tarım ve Orman Bakanlığı 1981:40). Bütün bu olumsuzlukları ortadan kaldırmak ve 1981 yılına kadar çeşitli kuruluşlar tarafından rasyonel bir şekilde kullanılmayan imkânları devletin ilgili organlarının kabul ve teşvik edeceği bir proje kapsamı içinde tek elden yürütecek bir yönetim getirmek, yörede yapılan ve yapılması gereken anıtlar ve şehitlikler düzenlemek, restore etmek ve buralara ulaşacak ve buralarda kullanılacak her türlü altyapıyı sağlamak milli parkın ana amaçlarıdır. Bu amaçlara bakarak 1981 yılında koruma ve zenginleştirme safhasının başladığı görülmektedir. Bu safhada, yaşanan tarihi en anlamlı bir şekilde korumanın yollarına başvurulmuştur. Milli park içindeki şehitliklerin ve anıtların bakımı, bunların çevre düzenlerinin yapılması ve bunlara yeni anıtlar eklemenin düşünülmesi alanın sınırlandırılması ile kuvvetlenen bir olgu olmuştur. Yine milli park sınırları içinde bulunan çeşitli ziyaretçi ve tanıtma merkezlerinde, parka gelen ziyaretçilerin savaşın dehşetini gereğince gözünde canlandırabilmesi için yaşayan tarih yorumu getirilmiştir.

Bu alanlarda Türk ve müttefik askerlerin kullanmış olduğu çeşitli malzemeler, çeşitli teknikler (ışık ve seslendirme) ile sergilenmektedir. Aynı zamanda savaşın dehşeti, gösterilen filmler, slaytlar ve fotoğraflarla da anılmaktadır. Bu durumu Çimenlik Kalesi ve Kabatepe müzesinde görmek mümkündür.

Anıtlar savaş mekânlarının işaretleri arasındadır. Savaş anıtları sadece savaşın tarihini hatırlatmakla kalmamakta, toplumun hatırlamak istediği tarihle de bağlantı kurmak gibi bir işleve sahip olmaktadır (Mayo, 1998). Nitekim saha gezilirken görülmektedir ki ziyaretçiler daha çok anıtlar çevresinde toplanmakta ve bu alanlar görsel olarak tüketilmektedir. Bize göre bunlar zenginleştirme sürecinin en önemli unsurudur. Yani anıtsallık ile MacCannell'in ifade ettiği ses ve ışıklandırma olmadan da zenginleştirme süreci gelişebilmektedir. Gelibolu yarımadası anıt ve şehitliklerle dolu olup, 55 Türk ve 35' de yabancı anıt olmak üzere bugün toplam 90 anıt ve mezarlık bulunmaktadır **(Şekil 1)**. Bu anıtların çoğu daha çok kara savaşlarının meydana geldiği ve her iki taraftan da en fazla kaybın olduğu Anzak koyu ve yarımadanın güneybatısında bulunmaktadır. Nitekim Anafartalar cephesinde 5, Karatepe-Arıburnu (Anzak)-Conkbayırı cephesinde 16, Seddülbahir-Alçıtepe cephesinde 15, Kilitbahir-Eceabat yöresinde 8 Türklere ait anıt ve mezarlık bulunmaktadır. Yine aynı alana bakıldığında Suğla-Anafartalar cephesinde 4, Karatepe-Arıburnu (Anzak)-Conkbayırı cephesinde 22, Seddülbahir-Alçıtepe cephesinde 9 olmak üzere müttefiklerin anıt ve mezarlıkları yoğunlaşmış durumdadır (Bademli vd. 2002: 75-76, 105-106, Çevre ve Orman Bakanlığı 2004: 20-24). Dolayısıyla Anzak Koyu ve yarımadanın güneybatısı bir toplu mezarlık ve anıt haline gelmiştir.

Anıt ve mezarlıkların yapımına müttefikler açısından bakıldığında Seddülbahir-Morto koyundaki Fransız Mezarlığı ve 1999–2000 yılında tamamlanan Anzak tören yeri dışında kalanlar 1918–1924 yılları arasında Britanya Harp Mezarlıkları Komisyonu (CWGC)

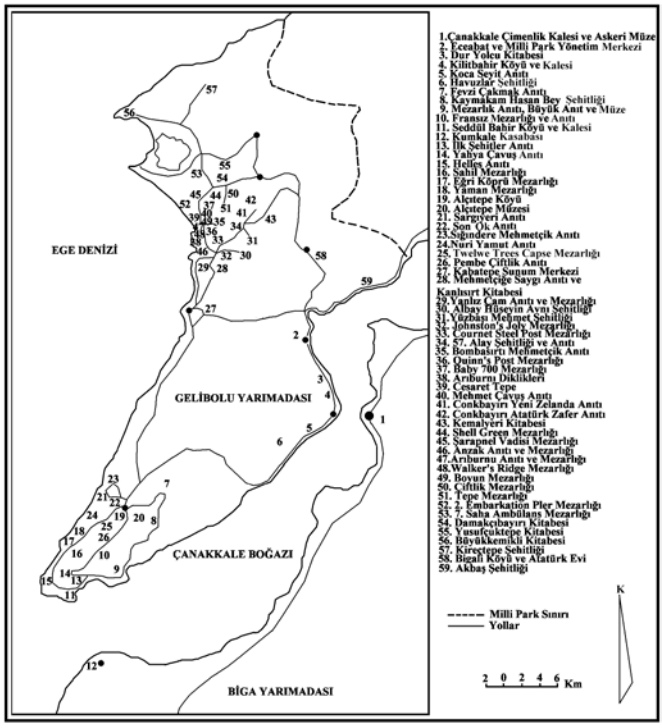

Şekil 1: Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı'nda Anıt ve Şehitlikler (Mezarlıklar)

tarafından gerçekleştirilmiştir. Anıtların yapımına savaştan hemen sonraki yıllarda başlanmış ve günümüze kadar da devam edilmiştir. Bunda yukarıda da belirtildiği gibi Osmanlı İmparatorluğunun dağılma sürecine girmesi ve ardından Türklerin yaşadığı kurtuluş mücadelesi etkili olmuştur. Böylece 1940'lı yıllara varıncaya kadar anıtlaşmada önemli bir gelişme olmamıştır. 1940'dan sonra 1943'te Nuri Yamut anıtı **(Fotoğraf 2)** ve ardından 1944 yılında Çanakkale Abidesi Proje yarışmasıyla başlayan sürece Çanakkale Savaş alanının tarihi milli park ilan edilmesiyle bu alanda anıtlaşmaya önem verilmiştir. Her ne kadar bu tarihten sonra anıtlaşmaya önem verilmişse de bu konuda 1980'lere kadar önemli bir gelişme sağlanamamıştır. 1980 de ise Kültür Bakanlığı Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü devreye girmesi ve sembolik şehitlikler, kahramanlıklar akımı başlatmasıyla tarihi milli park içindeki anıtlaşma hızlanarak günümüzdeki sayıya ulaşılmıştır (Çevre ve Orman Bakanlığı 2004: 20).

Bu anıtlar genellikle savaş anında meydana gelen büyük kahramanlık, centilmenlik ve büyük saygıyı gerektiren hikâyelerden yola çıkılarak yapılmıştır. Örneğin bu anıtlardan biri olan Koca Seyit Anıtı da böyle bir olaydan esinlenilerek yapılmıştır. Koca Seyit bir savaş kahramanıdır. Koca Seyit, Kilitbahir yakınlarında Rumeli Mecidiye tabyasında vatani görevini yapmaktadır. 18 Mart günü müttefik donanma zırhlılarından gelen top mermisi sonucu 13 arkadaşını kaybetmiştir. Savaşta ancak palanga ile kaldırılabilecek top mermisini, top kaldırma palangasını mermi parçalayınca, "Ya Allah" diyerek altı adet basamağı tam 276 kilo ile üç defa çıkmış ve attığı son mermi ile müttefiklerin Ocean adlı zırhlısını vurmuştur **(Fotoğraf 3)**. Daha sonra kendisinden aynı mermiyi kaldırması istenmiş, ancak bunu bir türlü becerememiştir.

Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı'nda 1981 yılında uygulamaya konulan uzun devreli gelişme planı başta sahada birçok anıtın yapımı olmak üzere çeşitli işlevlerin gerçekleşmesinde etkili olmuştur. Ancak farklı resmi kurumların farklı uygulamalar yapmaya başlaması, kaçak ve ruhsatsız yapılaşmalar, aykırı yaklaşımlar çeşitli hoşnutsuzlukların çıkmasına neden olmuştur. Bu duruma son vermek maksadıyla 377 Sayılı Milli Güvenlik Kurulu kararıyla hükümete bildirilen "Tarihi Milli Parkın Özel Bir Yasaya Kavuşturulması" konusu 4533 sayılı Gelibolu Tarihi Milli Parkı Kanunu'nun 17 Şubat 2000 tarihinde Büyük Millet Meclis'inde kabul edilmesi ve 20 Şubat 2000 tarihli Resmi Gazetede yayınlanmasıyla yürürlüğe girmiştir. Böylece Tarihi Milli Park'ın düzenlenmesi, geliştirilmesi, yönetimi ve tanıtılması için planlama esasları belirlenmiş ve Milli Park Müdürlüğünün yerel et-

Fotoğraf 2: Nuri Yamut Anıtı

kinliği arttırılmıştır. Bu tarihten sonra Gelibolu tarihi Milli Parkı düzenlenmesi için yeni bir uzun devreli gelişme planına ihtiyaç duyulmuştur. Bu amaç için açılan proje yarışmasını Norveç ekibi kazanmıştır. Bu ekibin önerdiği fikir ve tasarımlar esas alınarak Orta Doğu Teknik Üniversitesi tarafından hazırlanan proje, Gelibolu Yarımadası Uzun Devreli Gelişme Planı olarak 23 Aralık 2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir (Çevre ve Orman Bakanlığı, 2004: 28–29; Yaşar, 2001).

Tapınaklaşma (enshriment): MacCannell'e göre (1976), "Çerçevelemede kullanılan maddenin kendisi mabetleşme sürecinin ilk aşamasına girerse, üçüncü aşamaya girilmiş olunur. Bu aşama tapınaklaşma olarak adlandırılır". Yazar örnek olarak Almanya'da Gutenburg müzesinde bulunan orijinal İncili vermektedir. İncil bir odada ve loş bir ortamda bir pedestelin içindedir. Odanın duvarlarında Beetoven'a ait bir kitabe gibi değerli kitabeler de vardır. Dolayısıyla orijinal İncili koruyan odanın duvarları, tapınaklaşma aşamasına girmiş bulunmaktadır. Çalışma alanında böyle bir gelişimin meydana gelmesi savaş alanlarının doğasının gereği mümkün görünmemektedir.

Fotoğraf 3: Seyit Çavuş Anıtı

Mekanik Çoğaltma (mechanical reproduction): Bu safhada MacCannell'in ifadesine göre, mekanik çoğaltma kültürel olayların, örnek olarak turistik çekicilikler ve destinasyonlar gibi, önem kazanmasına neden olmaktadır. Başka bir anlatımla, kutsal objenin mekanik çoğaltılması onun baskı, fotoğraf ve model resim, belgesel, hediyelik eşya şeklinde tekrar üretilmesidir. Böylece bu safhanın, turistik bir obje veya mekânın mabetleşmesi sürecinde, turistik hedefe yönelen turistlerin gerçeği bulma konusunda en önemli safhası olduğu söylenebilir (MacCannell 1976).

Savaşların nasıl ve hangi şartlarda geçtiğini özellikle üst komuta kademesinden öğrenmek mümkündür. Bu konuda hemen akla Mustafa Kemal Atatürk gelmektedir. Atatürk'ün "Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe" adlı eseri, Onun el yazısı ile bir okul defterine yazılmıştır. Eserin kıymetli bir yönü de olayların sıcağı sıcağına tespit edilmesidir. Olayların bütün heyecanını yazının karakterinden, bazı yerlerin oldukça sert bir şekilde yazılmış olmasından anlamak mümkündür. İlk önce 1937 yılında Belleten adlı uluslararası statüye sahip bir dergide yayınlanan hatıraların aslı Arap harfleriyle yazılmış ve 116 sayfa kadardır. Eser ilk kez Türkçe olarak 1962 yılında Uluğ İğdemir tarafından yayınlanmıştır. Adı geçen bu eserde Mustafa Kemal Atatürk, 10 Ağustos 1915 Conkbayırı taarruzunu kısaca aşağıdaki gibi anlatmaktadır:

"*Bütün geceyi pek rahatsız ve uykusuz geçirdim… Gecenin karanlığı tamamen kalkmıştı. Artık hücum anı idi. Saatime baktım. Dört buçuğa geliyordu. Birkaç dakika sonra ortalık*

tamamen ağaracak, düşman askerilerimizi görebilecekti. Düşmanın piyade, mitralyöz ateşi başlarsa ve kara ve deniz toplarının mermileri bu sıkı nizamda duran askerlerimizin üzerinde bir defa patlarsa, hücumun ademi imkanına şüphe etmiyordum… Gayet seri ve kısa bir teftiş yaptım. Önünden geçerek yüksek sesle askerlere selam verdim ve dedim ki: "Askerler! Karşımızdaki düşmanı mağlup edeceğimize hiç şüphe yoktur. Fakat siz acele etmeyin. Evvela ben ileri gideyim. Siz, ben kırbacımla işaret verdiğim zaman hep birden atılırsınız!.. Kumandan ve zabitlere de işaretime askerlerin dikkatine yöneltmelerini emrettim… Ondan sonra hücum safhasının önünde bir yere kadar gittim ve oradan kırbacımı havaya kaldırarak hücum işaretini verdim… Düşman silah çekmeye vakit bulamadı. Boğaz boğaza kahramanca mücadele sonucunda ilk hatta bulunan düşman tamamen imha edildi… Conkbayırı tepesi askerlerimizin eline geçtikten sonra düşman karadan ve denizden attığı seri ve yoğun topçu ateşiyle Conkbayırını cehenneme çevirmişti" (İğdemir 1962: 54–55).

Konu hakkında çeşitli dillerde yazılmış ve Türkçe'ye çevrilmiş hatıralar da vardır. Bunlardan biri "Türkiye'de Beş Yıl" adlı üç ciltten oluşan, Liman Von Sanders tarafından yazılan ve 1913–1918 yılları arasında Türkiye'de görev yaptığı beş yıl içindeki anılarını anlatan bir kitap serisidir. Esasen eserin birinci cildinin son sayfalarında (67–135) Çanakkale Savaşı'ndan bahsedilmektedir. Sanders savaş alanlarını şöyle anlatmaktadır: "Savaş alanları tüyler ürpertici, yine de güzel manzara sergiliyordu. Gelibolu Yarımadasının sivri ucunda sanki savaş ve nakliye gemilerinden örülmüş bir çelenk vardı. Bunlar üzerindeki çok sayıda ışıldakla çevreyi aydınlatıyor, savaş gemileri durmadan Türk mevzilerine mermi yağdırıyordu" (Sanders 1919: 93).

Çanakkale Savaşı Türk edebiyatında çok sayıda şiir, hikâye, tiyatro, makale ve romana konu olmuştur. Bugün bu konuda Türk klasikleri olabilecek eserlerin yazarları tarafından ele alınan roman, hikâye türü birçok eser mevcuttur. Örnek olarak Yakup Kadri'nin Osmanlının çöküş dönemini anlatan romanlarında Çanakkale, çöküş içinde dirilişi temsil etmektedir. Yine onun Yaban adlı romanının kahramanı, kolunu Çanakkale'de kaybetmiştir. (İncigün, 1987).

Çanakkale Savaşı konusunda son zamanlarda çok sayıda ebedi ve bilimsel eser yayınlanmış, savaş alanı ülkenin "edebi mekânı" halinde dönüşmüştür. Uzuner 2001, Martı 2003, Moorehead 2004, İnceoğlu 2004, Hamilton 2005, Steel ve Hart 2005, Bayrak 2005, Bartlett 2005, Turan 2005, Aspinall-Oglander 2005, Seçer 2005, Mütercimler 2005, Apuhan 2005, Vakkasoğlu 2005, Fewster ve Başarın 2005, Uğurluel 2005, Macleod 2005, Herbert ve Morgenthau 2005, Banoğlu 2005, Uğurlu 2005, Toker ve Örnek 2005 ve Walder'in 2005 yılı eserleri edebi mekân olma sürecinin daha yoğun bir şekilde işlediğini ortaya koymaktadır.

Bütün eserler arasında Çanakkale Savaşı ve zaferi gerçek yerini şiirlerde bulmuştur (Uzun, 1993). "..Çanakkale çevresinde şiir yazmayan pek az şair vardır. Vatan sevgisini, bağlılığını görünür kılmak, zayıflayan ümitleri tazelemek için hem Osmanlı'nın son hükümetleri hem de Cumhuriyet idaresi, şairlerin vatan/yurt sevgisi dolayındaki şiirlerine dikkat etmiş hatta şairleri bu yönde teşvik etmiştir. Devlet kurumlarının doğrudan bastığı şiir kitapları olduğu gibi, mali olarak destekledikleri kitaplar da vardır" (Narlı, 2007: 175). Daha kara savaşlarının ikinci safhası öncesinde (15-25 Haziran 1915) Çanakkale Savaşı'nda savaşan personelin mo-

rallerini etkilemek ve burada yaşanılan durumu ölümsüzleştirmek için bir grup yazar, şair ve ressam Çanakkale` ye gitmiş, savaş alanları on gün kadar gezilmiş, geziye katılan edebi heyet olayı değişik şekillerde üretmişlerdir. Bunlardan biri Alâeddin Gövsa'dır. Gövsa savaş alanında gördüklerini on yedi şiirden oluşan, 1922 yılında yazdığı "Çanakkale İzleri" adlı eserde dile getirmiştir.

Çanakkale Savaşına ait pek çok belge, hatıra yazılmış ve tarihi araştırma yapılmıştır. Bunlar gerçeği anlatmaları bakımından faydalıdırlar. Fakat estetik bir değer taşımadıklarından geniş bir okuyucu kitlesine hitap edememişlerdir. Ancak Mehmet Akif'in Çanakkale savaşlarını tanımlayan şiiri kaleme alındığı tarihten bugüne bütün nesillere savaşan heyecanını hatırlatmıştır. Bir toplumun hayatı nasıl nehre benzerse, belli bir dönemin toplumunu anlatan ve yansıtan Akif'in şiirini de bir nehre benzetmek mümkündür. Akif savaş olmadığı zamanlar, toplumun günlük hayatından tablolar çizerken (camiler, kahveler, hastalar, yetimler, dullar vs) toplumun fevkalade günlerinde değişmektedir. Nehir bu kez bulanır, coşar ve bazen de şelaleler yaparak, kayaların üstünden tarrakalarla düşer (Karakoç, aktaran Narlı 2007: 56'den). Bu şiirden alınan birkaç mısra oldukça anlamlıdır:

Şu Boğaz harbi nedir? Var mı ki dünyada eşi?

En kesif orduların yükleniyor dördü beşi

-Tepeden yol bularak geçmek için Marmara'ya-

Kaç donanmayla sarılmış ufacık bir karaya

Ne hayâsızca tahassüd ki ufuklar kapalı!

Nerede-gösterdiği vahşetle "Bu: Bir Avrupalı" (Ersoy, Özsoy 2005: 114'dan)

Kuşkusuz Çanakkale Savaşlarını ifade eden bütün çalışmaları bu makalenin sınırlı satırları ile ifade etmenin mümkün olmadığı açıktır. Zira Tuncoku (2002), Çanakkale Savaşlarını "Buzdağına" benzetmektedir. Bu konuda yapılan araştırmalar sadece buzdağının üstünü açıklığa kavuşturmuştur. "Buzdağının Altı" ise araştırılmayı beklemektedir.

Belgesellerin mekanik çoğaltmada ayrı bir önemi vardır kuşkusuz. Bu konuda TRT'nin rolü inkâr edilemez. Son zamanlarda ise daha kapsamlı belgeseller özel kuruluşlar tarafından yapıldığı gibi, konunun çizgi film halinde üretilmesi de gerçekleşmiştir.

Sosyal çoğaltma (social reproduction): Mekânın mabetleşmesi sürecinin son safhası sosyal çoğaltmadır. Bu aşama "Grupların, şehir ve bölgelerin ünlü bir ekicilikten sonra kendilerini adlandırmaları olayıdır" (MacCannell, 1976: 45). Savaş alanındaki nesnelerin alan dışında uzaklarda bir yerde anılması veya adlandırılmasıdır (Seaton 1999). Bu bağlamda ele alınınca Çanakkale savaşlarının sosyal olarak yeniden üretildikleri görülmektedir.

Conkbayır'ın güneyinde, Kocadere köyü ile Kanlısırt arasında kalan ve Kabatepe dâhil geniş bir alanı gözetleme ve kontrol altında tutabilen Kemalyeri, Mustafa Kemal Atatürk'ün çıkarma başlayıncaya kadar araziyi tetkik ve harita çalışması yaptığı yerdir. 26 Nisan-17 Mayıs 1915 tarihleri arasında 19. Tümen komuta yeri olarak kullanılmıştır. Atatürk Arıburnu muharebelerini buradan yönetmiştir. 10 Mayıs günü Mustafa Kemal Atatürk, bu çukurda harita ve arazi incelemeleri yaparken; yanına gelen Kolordu Kurmay başkanı Kurmay Yarbay Fahrettin Bey (Altay) orada ne yaptığını sormuştur. Mustafa Kemal Atatürk cevap olarak, bu bölgenin ve yerin ismini araştırdığını söylemiştir. Bunun üzerine Fahri Bey de, mademki bir isim bulama-

dın, o halde buranın ismi "Kemalyeri" olsun diyerek bu yere tarihi ismi verilmiştir. Kemalyeri'ne 1982 yılında bir kitabe dikilmiştir (Maltepe 2002).

Savaşın sosyal olarak üretilmesinin bir başka örneği Koca Seyit köyüdür. Daha önce ifade edildiği üzere, Koca Seyit savaşta büyük yararlılık gösteren kişilerden biridir. Seyit, Balıkesir ilinin Havran kazası Manastır köyünden gelmektedir. Daha sonra kendi köyünün ismi Koca Seyit olarak değiştirilmiştir.

Savaş alanları ülkemizde değişik yerleşmelerinde cadde, sokak ismi olarak yeniden üretildiği gibi, bazı şehirlerde mahalle ismi olarak bazen üniversite adı olarak da ortaya çıkmıştır.

Sonuç

Tarih boyunca önemli savaşlar yapılmıştır. I. Dünya Savaşı bunlardan biridir. Çanakkale cephesi bu savaşın önemli bir parçasıdır. Bu cephede savaş, deniz savaşları olarak başlamış, kara savaşları ile son bulmuştur. Kara savaşları Gelibolu Yarımadasında gerçekleşmiş, yarımada savaş alanı kimliği kazanmıştır. Toplumların veya milletlerin hafıza deposu olarak adlandırılabilecek bu alanları gelecek nesillere aktarmanın en etkili biçimi, milli park olarak ilan etmektir. Gelibolu Tarihi Milli Parkı, diğer işlevlerinin yanında, savaşların mekâna işlendiği yerlerin turizm maksadıyla tüketilmesi anlamına gelen savaş alanları turizmine de hizmet etmekte, çok sayıda ziyaretçiyi kendine çekmektedir. Dini olmayan mabetleşmenin yaşandığı alanın bu çekiciliği birçok nedene bağlı olarak açıklanabilir.

Savaş alanının bugünkü anlamını kazanmasında savaş yıllarının Türkler açısından olumsuz koşulları ve koşullarda kazanılan başarılar en önemli faktör olarak görülmektedir. Bu olumsuz koşullarda vatan sevgisi ve modern dünyaya karşı duyulan endişe ön plana çıkmaktadır. Konu MacCannell'in bir mekânın mabetleşmesi açısından ele alındığında ise sınırlama ve mekanik çoğaltmanın kazanılan bu anlamı kuvvetlendirici oldukları görülmektedir. Kuşkusuz bu safhalar genel olarak birbirini takip etmemekte ve önem bakımından aynı değeri ifade etmemektedir. Alanın turizm bakımından önemi daha çok sınırlama safhasının bütünleyici parçaları gibi görünen koruma ve zenginleştirme ile ilgilidir. Ancak bütün bu safhaların Türkler açısından önemi vardır. Yoksa mekânın mabetleşmesi süreci diğer uluslar için daha erken başlamış, farklı bir gelişme seyri göstermiş ve bu durum ayrıca milli parkın Türkler açısından mabetleşmesi sürecini hızlandırmıştır.

Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı 1970'li yıllarda milli park haline getirilmiş olmasına rağmen 1981 yılına kadar birtakım sorunlar yaşanmıştır. Bu da uygulamaya yönelik kararlarda sahada etkili kurumlar arasında yetki ve organizasyon sorununun mevcut oluşu ile ilgili olmuştur. Bu sorun 1981 yılında uygulamaya konulan uzun devreli gelişme planıyla kısmen ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Ancak sorunların devam etmesi 2000 yılında başka bir gelişme planının uygulamaya konulmasına neden olmuştur. 2000 yılında başka bir gelişme planına duyulan ihtiyaç, 1981 yılı uzun devreli gelişme planının daha çok anıtsallık konusunda başarılı olduğunu göstermektedir. Bu da çalışma alanında MacCannell tarafından ortaya konulan sınırlama (framing) süreci ile bu sürecin bütünleyici parçaları olan koruma (protection) ve zenginleştirme (enhancing) sürecinin aynı anda yaşanmadığını, bir bakıma bu sürecin çalışma alanı için sınırlama, koruma-zenginleştirme şeklinde birbirini takip eden safhalar halinde ele alınması gerektiğini göstermektedir.

Bir bütün olarak bakıldığında sınırlama ve koruma-zenginleştirme safhalarının alanın gerçek özelliklerinin korunmasına katkıda bulunduğu söylenebilir.

Sahanın çekiciliğini artıran bir diğer faktör ise mekanik çoğaltmadır. Mekanik çoğaltma daha savaş yıllarında başlamıştır. Bu konuda birçok yayın yapılmıştır. Bilimsel yayınlar bunlar arasındadır. Bu tür çalışmaların savaşın önemi nedeniyle belli bir noktada son bulacağı da söylenemez. Zira Atatürk ve Çanakkale Araştırma Merkezi tarafından konu ile ilgili olarak sempozyumlar düzenlenmiştir ve çalışmalar belirli aralıklarla da devam etmektedir. Ancak Çanakkale savaş alanı edebi açıdan kimliğini şiirlerde bulmuştur. Nitekim Türkiye'de her yıl düzenlenen 18 Mart Çanakkale zaferi anma tören programlarında Akif'in "Çanakkale Şehitlerine" adlı şiiri, savaş alanını anlatan en önemli eser olarak varlığını uzun süredir korumaktadır. Bu durum Kaya'nın (2006) tespitleri ile örtüşmektedir. Kaya'ya göre, kültürel değerler ve ailelerin etkisi Gelibolu Tarihi Milli Parkını ziyaret edenleri etkileyen önemli faktörlerdir. Gerek Osmanlı zamanında gerekse Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk yıllarında devletin şairi ve şairleri bu yönde teşvik etmesi milli hafızanın tazeliğini korumasında ve alanın çekiciliğini artırmasında etkili olmalıdır. Bu konuda bir başka etkileyici ise belgeseller olmalıdır.

KAYNAKLAR

ALTINTAŞ (Ahmet), 1999, *İngiliz Orduları Başkomutanı Ian Hamilton'un Çanakkale Savaşları Raporu*, Çanakkale, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Atatürk ve Çanakkale Savaşlarını Araştırma Merkezi.

APUHAN (R.Şükrü), 2005, *Çanakkale Geçilmez Bir Destanın Öyküsü* (IV. Baskı), Istanbul, Timaş Yayınları.

ASPINAL-OGLANDER (C.F), 2005, *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale* (2. baskı), I, II, İstanbul, Arma Yayınları.

BADEMLİ ve diğerleri, 2002, *Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı Uzun Devreli Gelişme Planı; Tespitler, Değerlendirmeler,* C. I, Proje No. 99020203, Ankara, ODTÜ.

BANOĞLU (N.Ahmet), 2005, *Türk Basınında Çanakkale Günleri (I.Basım)*, İstanbul, Kırmızı Beyaz Yayınları.

BAYRAK (M.Orhan), 2005, *Çanakkale Savaşları*, İstanbul, Birharf Yayınları.

BARLETT (E.A), 2005, *Çanakkale Gerçeği* (Çeviren: Muzaffer Albayrak), İstanbul, Yeditepe Yayınları.

ÇANAKKALE SERAMİK, 1995**,** Çanakkale Savaşları Gallipoli Campaigne 1915-1916, İstanbul.

ÇEVRE VE ORMAN BAKANLIĞI, 2004**,** Gelibolu Tarihi Milli Parkı, Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, Ankara.

DOĞANER (Suna)**,** 2006**,** "Savaş ve Turizm: Troya ve Gelibolu Savaş Alanları", *Türk Coğrafya Dergisi,* (46): 1-21.

ENGİNÜN (İnci), 1987, "Çanakkale Zaferinin Edebiyata Aksi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, s. 111-129, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul.

ERDEM (S.Haluk), 2006, "The Differences Between Dark and Heritage Tourism: The Case of ANZAC", *Forth International Symposiom on Business Administration,* Check Repuplic, Kalvina.

ERTAN (Temuçin Faik), 2001, "Çanakkale Savaşlarının Milli Mücadele Üzerindeki Etkisi", 85. *Yılında Atatürk ve Çanakkale Savaşları Sempozyum Bildirileri (23-24 Mart 2000),* s. 40-49, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversity.

FEWSTER (Kevin), BAŞARIN (Vecihi), BAŞARIN (Hürmüz), 2005, *Gelibolu 1915 Savaşla Başlayan Dostluk*, çev. İ. Keskin, İstanbul, Galata Yayınları.

GELİBOLU YARIMADASI TARİHİ MİLLİ PARKI MÜDÜRLÜĞÜ, 2005, Çanakkale.

GENELKURMAY HARP TARİHİ BAŞKANLIĞI, 1976, Birinci Dünya Harbinde Çanakkale Cephesi 25 Nisan 1915 Arıburnu Çıkartması, 27. Piyade Alayının Karşı Taarruzu, 19. Tümenin Bu Karşı Taarruzu Desteklmesi, Stratejik ve Taktik Sonuçlar Serisi, No. 4, Ankara: Genelkurmay Basımevi.

GÖVSA (İ. Alaettin), 1989, *Çanakkale İzleri Anafartalar'ın Müebbet Kahramanına*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.

GÜZEL (Abdurrahman) 1996, *Türk Edebiyatında Çanakkale*, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Rektörlüğü.

HAMILTON (Ian), 2005, *Gelibolu Hatıraları 1915,* çev. M. A Yalman, N. Uğurlu, İstanbul, Örgün Yayınları.

İĞDEMİR, (Uluğ), 1962, *Mustafa Kemal, Anafartalar Muherabatı'na Ait Tarihçe*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ILGAR (İhsan), 1969, *Çanakkale 1915*, İstanbul, Baha Matbaası.

İLHAN (A), 1973, *Çanakkale Savaşları Harp Sahaları ve Abideleri*, İstanbul, Fatih Yayınevi.

İNCEOĞLU (Necati) 2004, *Siper Mektupları* (III. Baskı), İstanbul, Remzi Kitapevi Yayınları.

KARAL (E.Ziya), 1999, *Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918),* Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KAYA (Ozan), 2006, *Ölüm Turizmi: Gelibolu Tarihi Milli Parkını Ziyaret Eden Turistlerin Ziyaret Motivasyonlarını Anlamaya Yönelik Bir Araştırma ve Sonuçları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, Çanakkale.

KÜÇÜKALTAN (Derman), OĞUZHAN (Adil), YILMAZ (M Mehmet), GÜNEŞ, (A.İhsan), 2005, "Gelibolu'nun Turizm Potansiyeli ve Gelibolu'da Yerli Halkın Turizme Yaklaşımı", *I. Çanakkale Turizm Biyenal:* 25-34.

LENNON (John), FOLEY (Malcolm), 2000, *Dark Tourism The Attraction of Death and Disaster*, London, Continuum.

MACCANNELL (Dean), 1976, *The Tourist A New Theory of the Leisure Class*, New York: Schocken Books.

MALTEPE (H), 2002**,** *Çanakkale Gelibolu Yarımadası Şehitlikleri Tanıtım ve Gezi Rehberi*, Çanakkale.

MARTI (Metin), 2003, *Çanakkale Hatıraları,* C. I,II,III, İstanbul, Arma Yayınları.

MAYO (J.M), 1988, "War Memorial as Political Memory", *Geographical Review*, 78 (1):. 62-75.

NARLI (Mehmet), 2007, *Şiir ve Mekan,* İstanbul, Hece.

MACLEOD (Jenny), 2005, *Gelibolu'nun Öteki Yüzü* (I. Baskı), çev. S. Hocaoğlu, İstanbul, Güncel Yayınları.

MOOREHEAD (Alan), 2004, *Gelibolu* (5. Baskı), çev. A.C. Akkoyunlu), İstanbul, Doğan Kitap Yayıncılık.

MÜTERCİMLER (Erol), 2005, *Korkak Abdul'dan Coni Türk'e Gelibolu 1915* (3. Baskı), İstanbul, Alfa Yayınları.

ÖZSOY (B. Sami), 2005, *90. Zafer Yıldönümünde Çanakkale Hatıralar- Şiirler-Destanlar*, Konya, Dizgi Ofset Matbaacılık.

SANDERS (Liman Von), 1919, *Türkiye'de Beş Yıl,* Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık.

SEATON (A. V), 1999, "War and Thanatourism Waterloo 1815-1914", *Annals of Tourism Research,* 26 (1): 130-158.

SEÇER (Turhan), 2005, *Destanlaşan Çanakkale Savaşları Deniz Kara Hava Bütün Yönleriyle Anılar ve Yorumlar,* İstanbul, Kastaş Yayınları.

SLADE (Peter), 2003, "Gallipoli Thanatourism the Meaning of ANZAC", *Annals of Tourism Research,* 30 (4): 779-794.

SMİTH (Valena, L), 1998, "War and Tourism An American Ethnography", *Annals of Tourism Research,* 25 (1): 202-227.

STEEL (Nigel), HART (Peter), 2005, *Gelibolu Yenilginin Destanı* (3. Baskı), çev. M. Harmancı, İstanbul, Epsilon Yayınları.

STONE (R.Philip), 2006, "A Dark Tourism spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions", *Tourism: An Interdisciplinary International Journal*, 54 (2): 145-160.

TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI, 1981**,** Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı, Ankara.

TOKER (Feza), ÖRNEK (Tolga), 2005**,** *Gelibolu: Çanakkale Savaşı Gerçeği*, İstanbul: Ekip Film Yayınları.

TUAN (Yi Fu), 2005**,** "Mekan ve Yer: Humanistik Perspektif",çev. Y: Arı, İçinde Yılmaz Arı (Editör), *20. Yüzyıl Amerikan Coğrafyasının Gelişimi:*. 119-134, Konya: Çizgi Kitabevi.

TUNCOKU (Mete), 1997**,** *Anzakların Kaleminden Mehmetçik, Çanakkale 1915*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi.

TUNCOKU (Mete) 2002**,** *Çanakkale 1915 Buzdağının Altı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

TURAN (Mustafa) 2005**,** *Destanlaşan Çanakkale*, İstanbul: Papatya Yayınları.

TÜMERTEKİN (Erol), ÖZGÜÇ (Nazmiye), 1998**,** *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekan*, İstanbul, Çantay Kitabevi.

WALDER (David), 2005, *Savaştan Sonra Çanakkale Olayı 1922*, çev. M.A. Kayabal, İstanbul, Örgün Yayınları.

UĞURLUEL (Talha), 2005, *Çanakkale Savaşları ve Gezi Rehberi* (VI. Baskı), İstanbul, Kaynak Yayınları.

UZUN (M), 1993, "İmanın Zaferi Çanakkale ve Edebiyatımızdaki Akisleri", *İlim ve Sanat*, (35-36): 66-67.

UZUNER (Buket), 2001, *Uzun, Beyaz, Bulut-Gelibolu*, İstanbul, Remzi Kitabevi.

ÜNAYDIN (R. Eşref), 1960, *Çanakkale'de Savaşanlar Dediler ki*, Ankara.

VAKKASOĞLU (Vehbi), 2005, *Bir Destandır Çanakkale* (41. Baskı), İstanbul, Nesil Yayınları.

YUILL (Stephanie Marie), 2003, *Dark Tourism: Understanding Visitor Motivation at Sites of Death and Disesters,* A Thesis of Master of Science, Texas A&M University.

YAŞAR (Okan), 2001, "Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı (Barış Parkı), Yaşanan Sorunları ve Çözüm Önerileri", *Türk Coğrafya Dergisi*, S. 36'dan ayrı basım.

http://koz.vianet.calqallip.htm, 13.04.2005.